

सकोमि कुनाबिना

ओमकारेश्वर श्रेष्ठ पिएच.डी.

प्राध्यापक

त्रि. वि. नेपाल भाषा केन्द्रिय विभाग

Email: omkareshwor@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/hj.v15i1.63977>

सार

यस लेखमा साँखुको सामान्य परिचय दिएर त्यहाँ पाइने कुनाबिनाको वर्णन गरिएको छ । वर्तमान साँखुको गठन नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको मिति २०७३।०८।१६ गतेको निर्णयबाट भएको हो । यहाँ ६३५३ जना नेवारहरू बस्छन् । यो शहर शंख आकारको भएकोले शंखरापुर नाम रहन गएको छ । यस अध्ययनको भौगोलिक क्षेत्र साँखुको माधवनारायणको प्रदक्षिणा मार्गभित्रको क्षेत्र समेटिएको छ । यस लेखले स्थानीयले आफ्नो कूलनामको महत्त्व बुझ्न सजिलो बनाउने हुँदा आफ्नो कूलनाम आउँदा दिनमा स्थानीयले अझ धेरै प्रयोग गर्ने छन् । जुन स्थानमा जुन जातिको बसोबास रहन्छ, उक्त जातिकै भाषाबाट उसको सांस्कृतिक मूर्त अमूर्त छाप परेको हुन्छ । यसैलाई भाषिक पहिचान भनिन्छ । यो सैद्धान्तिक आधार रहेको छ । यस अध्ययनलाई चाहिने सूचना मूलतः बालगोपाल श्रेष्ठबाट साभार लिइएको छ । केही क्षेत्रकार्यबाट पनि संकलन गरिएका छन् । पुस्तकालयका सामग्री पनि यथास्थानमा यथोचित प्रयोग भएका छन् । यस लेखमा साँखुमा पाइएका १४७ वटा कुनाबिनालाई १४ वटा कोटीमा वर्गीकरण गरिएका छन् । बस्तीभित्रका नेवारहरूलाई चाहिने र मानिसको वरिपरि हुने चरा, पशु, काम गर्ने कर्म, तिनका पदप्रतिष्ठा, व्यक्तिनाम, आकृति, खाद्य सामग्री, स्वभाव, सामाजिक अवस्था तथा तिनले चलाउने सरसामान सबैबाट आफ्ना कूलनाम र विशेषनाम राखेको पाइयो ।

शब्दकुब्जिका : कुनाबिना, नेवार, सकोमि, शंखरापुर, साँखु ।

परिचय

यस लेखमा मूलतः साँखुवासी नेवारहरूको कुनाको भाषिक, सांस्कृतिक वर्णन गरिएको छ । ललितपुरको नेवार भाषिक क्षेत्रमा कुना (कुलनाम) र भक्तपुरको भाषिक क्षेत्रमा बिना (विशेषनाम) भनिन्छ । साँखु भक्तपुरको भाषिक भुगोलमा पर्छ । दुवै क्षेत्रको विशेषतालाई समेटि कुनाबिना राखिएको छ । कुनाबिनाको शब्द, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रायोगिक अर्थ पनि दिइएको छ ।

नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको मिति २०७१।०८।१६ को निर्णयअनुसार शंखरापुर नगरपालिकालाई १५ वडामा विभाजन गरिएको थियो । उक्त कुरा नेपालसरकारको २०७१।०९।२८ को राजपत्र भाग ५ मा प्रकाशित भएको छ । यसमा २०७३ मंसिर १६ गते तत्कालीन बज्रयोगिनी, कार्कीगाँउ, भुलबु, इन्द्रायणी, लप्सिफेदी, नागलेभारे, पुखुलाछि र सुन्टोल गाविसलाई समाहित गरी संशोधनपछि ९ वडा कायम गरिएको छ । यसको कार्यालय पुखुलाछि गाविसको साँखुमा रहेको छ । यसको क्षेत्रफल ६०.२९ वर्ग कि.मि. रहेको छ । यसको अवस्थिति २७० ४४' ४८" उत्तरी अक्षांश, र ८५० ३०' ३५" पूर्वी देशान्तर र समुद्री सतहबाट १४०० मिटर माथि रहेको छ । यस नगरपालिका पूर्वमा काभ्रेपलाञ्चोकको फाटकशिला, दक्षिणमा भक्तपुरको नगरकोट, पश्चिममा काठमाडौँको कागेश्वरी, उत्तरमा सिन्धुपाल्चोकको भोटेचौरले घेरिएको छ । परम्परागत साँखुको आकार उत्तर दक्षिण लाम्चो अन्दाजी ४०० मिटर र पूर्व पश्चिम चेप्टो अन्दाजी १५० मिटर छ । यो शहर शंख जस्तो करीव आयाताकारको भएकोले शंखरापुर भनिएको देखिन्छ (Sharma & Shrestha, 2016) (थप जानकारीको लागि हेर्नु; परिशिष्ट) । सन्

२०२१ को जनगणनाअनुसार शंखरापुर नगरपालिकाको जनसंख्या १०,४२६ छ। तिनमध्ये नेवार ६,३५२ छन् भने नेपालभाषाका वक्ता ५,६२६ छन् (NPHC-2021, 2021)।

साँखुका वासिन्दालाई नेपालभाषामा *सकोमि* भनिन्छ। *सकोमि* जनसंख्याको ८८.५७ प्रतिशत मानिस नेवार समुहका छन्। उपत्यकाका तीन प्रमुख शहरहरूका साथै अरू ३९ वस्तीहरूमा नेवारहरूको उपस्थिति रहेको छ। यो लेख *सकोमि*हरूका *कुनाविना*मा केन्द्रित छ। *कुना* भन्नाले अंग्रेजीको टोटेमसित मिल्दोजुल्दो देखिन्छ, नेपाली खस समाजको उपथर भन्न अलि गाह्रो छ। यसभित्र मानिसको पेशा, शरीरको आकृति, स्वभाव, बानीव्यहोरा, स्थाननामबाट प्रेरित भएर राखिएका विशेषणवाची नाम छन्। खस समाजमा पाइने गोत्र जस्तो हैन, तर केही हदसम्म गोत्रको परम्परा र केही अंश स्थानीय परम्परा भएको नामकरण प्रथा *कुना* हो, जसलाई भक्तपुरका नेवारले *वेनां* वा *विनां* भन्छन्। *कुना*को अर्थ कुलनाम र *विनां*को अर्थ विशेषनाम हुन्छ।

साँखु नेवार बहुल क्षेत्र भएकोले यहाँका वासिन्दाको *कुना* पनि तिनका मातृभाषा नेपालभाषामा राखिएका छन्। तीव्र शहरीकरण र कामको खोजी गर्न देशका विभिन्न ठाउँबाट पनि आन्तरिक आप्रवासीहरू आइरहेका छन्। यो क्रम वि.सं. २०४६, २०६२-६३ को राजनैतिक आन्दोलनपछि तीव्र छ। यहाँबाट बाह्य स्थानान्तरण पनि तीव्र छ। स्थानीय *कुनाविना* आप्रवासीबाट ठीक उच्चारण भएको देखिदैन। स्थानीय भाषामा पठनपाठन गर्न पाउने अधिकारलाई व्यवहारमा स्थानीय सरकारले ल्याएको छैन। त्यसकारण पनि स्थानीय वासिन्दाले आफ्नो *कुनाविना*लाई नेपालीमा नाम राख्नसमेत पछि परेका छैनन्। स्थानीय *कुनाविना*ले उजागर गर्ने भौगोलिक बनोट, ऐतिहासिक कथ्य र लोकवार्तासित सम्बद्ध कतिपय जानकारीबाट बञ्चित छन्।

यस अध्ययनले मूल उद्देश्यहरू *कुनाविना*को ठीक हिज्जे, आक्षरिक बनोट, आक्षरिकअर्थ र प्रायोगिक अर्थ खोज्नु र *कुनाविना*सित गाँसिएको भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक सामग्री खोज्नु रहेको छ। यसबाट *कुनाविना*बाट खुल्ने भौगोलिक बनोट, ऐतिहासिक कथ्य र लोकवार्ताका कतिपय कुरा खुल्नै नसकेर हराउन थालेका छन्। सन् १९९० देखि यतालाई पहिचानको युगको नामले सम्बोधन गरिन्छ। यो नेपालको विशिष्ट परम्परा पनि हो। यस अध्ययनले स्थानीय *कुनाविना*को ठीक हिज्जे, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रायोगिक अर्थ, स्थानसित गाँसिएका भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक सामग्रीको विषयमा खुलस्त पार्नेछ। यसले गर्दा स्थानीयले (आप्रवासीसमेत) आत्मसम्मान बोध गर्ने छ। यसले अमूर्त सम्पदाको संरक्षण, प्रवर्द्धन गर्ने असल अभियन्ता बनाउने हुन्छ, जसले समृद्ध देश बनाउन टेवा पुऱ्याउने हुँदा यो अध्ययन गरिएको हो।

अनुसन्धानविधि

विधिअन्तर्गत क्षेत्र, सैद्धान्तिक अवधारणा, सूचना संकलन र विश्लेषण समेटिएका छन्। यस अध्ययनको भौगोलिक क्षेत्र शंखरापुर नगरपालिका, वडा नं. ६ र ७ भित्रको परम्परागत साँखुको आठ टोल इपा, इला, पुखुलाछि, धोला, साल्खा, चलाखु, दुगाहिति, संत्वा:भित्रको क्षेत्रलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ। पूर्व चलाखु र दुगाहिति, दक्षिण-पूर्व संत्वा:को साँगाध्वाखा, दक्षिण-पश्चिम इपा टोलको भौध्वाखा, पश्चिम इला र पुखुलाछी, उत्तर-पश्चिम धोला टोलको धोलाध्वाखा र उत्तर-पूर्वको साल्खा टोलको महादेव ध्वाखाभित्र अध्ययन सीमित रहेको छ। समग्रमा माधवनारायणको प्रदक्षिणा मार्गभित्रको क्षेत्र समेटिएको छ।

यति क्षेत्रका मानिसहरू (जसलाई *सकोमि* भनिएको छ) को *कुनाविना* का शब्द, आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रायोगिक अर्थ दिइएका छन्। साथै सम्बन्धित अभिलेखका सन्दर्भ पाठमा दिइएका छन्। उक्त *कुनाविना* सित प्रचलित लोकपरम्परा, आख्यान पनि यहाँ समावेश गरिएको छ। कुनै कुनै *कुनाविना* मा विद्यमान शब्द लुप्त भएर पत्रपत्र अर्थ खप्टिएका छन् र सोको अर्थ खुट्याउन समेत गाह्रो भएको छ। ती स्थानको ऐतिहासिक भाषावैज्ञानिक व्याख्या समेत भएको छ।

जुन जातिको जुन स्थानमा बसोबास रहन्छ, उक्त स्थानमा उक्त जातिकै भाषाबाट स्थान नाम रहेको हुन्छ । यसैबाट उक्त स्थानसित सम्बद्ध जातिको पहिचान खुलेको हुन्छ । यसैलाई भाषिक पहिचान भनिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनले मूलतः भाषिक व्याख्या खोजेको छ ।

यस अध्ययनमा आवश्यक सूचना मूलतः बालगोपाल श्रेष्ठ (Shrestha, 2012) (श्रेष्ठ, ने.सं. ११३९) बाट लिइएको छ । आंशिक रूपमा क्षेत्रकार्यबाट पनि संकलन गरिएका छन् । पुस्तकालयका सामग्री पनि यथास्थानमा यथोचित प्रयोग भएका छन् ।

(१) संकलित सूचना सत्यापन गरिएका छन् । (२) शिर्षक, उपशिर्षक तीन दशमलव स्थानसम्म दिइएका छन् । (३) सन्दर्भसूची एपीएको सातौँ संस्करणको शैलीअनुरूप दिइएका छन् । (४) पाठभित्र सन्दर्भ कोष्ठक भित्र (लेखक र वर्ष) दिइएका छन् । (५) अपुष्ट सूचनालाई यथास्थानमा यथावश्यक विवरण दिएर पादटिप्पणी दिइएका छन् । (६) सूचना प्रदायकको मञ्जुरी लिएर कृतज्ञताज्ञापन गरिएको छ ।

लेख सुललित, र सुपाठ्य बनाउन आठ उपशिर्षक क्रमसित परिचय, विधि, लेखको संगठन, पाठ, निष्कर्ष, कृतज्ञता र सन्दर्भसूचीमा विभक्त गरिएको छ । पाठलाई अनेवा: 'गैह्र नेवार', क:मि 'कर्मि', खि 'विष्टा', ख्या:कव 'भूतप्रेत', भंग: 'पक्षी', थाए 'स्थान', नसात्वँसा 'खाद्यसामग्री', पदप्रतिष्ठा, पशु, मनूया नां 'व्यक्तिनाम', म्हवां 'आकृति', स्वभाव, सामाजिक अवस्था, लवकव: 'सरसामान'मा थप सानोकोटीमा राखिएको छ ।

साँखुका परम्परागत टोल इपा, इंला, पुखुलाछि, धोला, सात्खा, चलाखु, दुगाहिति, संत्वा:भिन्नको क्षेत्रलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ । पूर्व चलाखु र दुगाहिति, दक्षिण-पूर्व संत्वा:को साँगाधवाखा, दक्षिण-पश्चिम इपा टोलको भौधवाखा, पश्चिम इंला र पुखुलाछी, उत्तर-पश्चिम धोला टोलको धोलाधवाखा र उत्तर-पूर्वको सालखा टोलको महादेव धवाखाभित्र अध्ययन सीमित रहेको छ ।

सकोमिहरूको कुनाबिना, तिनको आक्षरिक बनोट, आक्षरिक अर्थ र प्रायोगिक अर्थ दिइएका छन् । उक्त कुनाबिना सित प्रचलित लोकपरम्परा, आख्यान पनि यहाँ समावेश गरिएको छ । कुनै कुनै कुनाबिनामा विद्यमान शब्द लुप्त भएर पत्रपत्र अर्थ खिष्टिएका छन् र सोको अर्थ खुट्ट्याउन समेत गाह्रो भएको छ । यस लेखमा साँखुमा पाइएका कुनाबिनालाई ईथनोलिङ्गुइस्टिक्सको दृष्टिकोणबाट विवेचना गरिएको छ ।

अनेवा: 'गैह्र नेवार'

क्र.सं.	शब्द	आक्षरिक बनोट	आक्षरिक अर्थ	प्रायोगिक अर्थ
१.	कामि	कामि	फलामको काम गर्ने खस	कामी
२.	कार्की	कार्की	खस जातिको एक थर	कार्की
३.	कुमाइ	कुमाइ	कुमाउ गढबाट आएको	कुमाइ
४.	गिरी	गिरी	सन्ध्यासीको एक थर	जोगी
५.	च्यांगवा	च्यांगवा	तामाङ्को बच्चा	च्यांगवा
६.	तामांग	ता-मांग	घोडा-चहने	तामांग
७.	थारू	थारू	मधेसको किसान	थारू
८.	मगर	मगर	मगर	मगर
९.	माभी	माभी	नदीमा जीवन विताउने	माभी
१०.	सार्कि	सार्कि	जुत्ता कर्मि	सार्कि
११.	स्वार्वा	स्वार्वा	हिमाली व्यापारी जाति	शेर्पा

यस कोटीमा गैह्रनेवारको नामबाट आएका कामको आधारमा राखिएका कुनाबिना रहेको छ । फलामको काम गर्ने कामि (१) भयो । कार्की (२) थरका क्षत्रीहरूले कर उठाउँछन् । साँखुका नेवार कार्कीहरूले त्यसो गरिएको पाइएन । कुमाउ गढबाट आएकाहरूलाई कुमाइ (३) भनिन्छ । गिरी सन्ध्यासीको एक थर हो । साँखुका गिरी (४) सन्ध्यासि

हैन, श्रेष्ठ हुन् । यिनीहरूले साँखुको देवीनाचमा देवी भएर नाच्छन् । यस बाहेक माघ महिनामा माधवनारायण मेलामा सावा भएर काम गर्ने नाइके खलक हो । तामाङको बच्चालाई च्यांगवा भनिन्छ । साँखुको छिमेकी वस्ती तामाङको छ । गोरो, काम गर्न सक्ने, हिंस्र परेको बच्चालाई च्याङ्गवा (५) कुना: राखिएको पाइन्छ । त्यसै गरी बलियो, बाङ्गो र गोरो मानिसलाई तामांग (६) भनिन्छ । तामाङ भाषामा घोडचढीलाई तामाङ भनिन्छ । काम गर्न सक्ने बलियो, अग्लो साउँलो मानिसलाई थारू (७) भनिन्छ । गोलमटोल परेको मानिसलाई मगर (८) भनिन्छ । साँखुदेखि इन्द्रावती नदीसम्म बजार गुल्जार गर्नमा साँखुका मानिसहरूको हात रहेको पाइन्छ । त्यहाँका माभीहरू साँखु मेहनती, राम्रोसित तैरिन तथा पौडिन सक्ने र माछा मार्न खप्पीस भएकोले माछा मारेर जीवनयापन गरेको देखिन्छ । त्यस्ता मानिसलाई माभी (९) कुनाविना राखेको देखिन्छ । जुत्ता सिलाउने कर्मिलाई सार्की (१०) भनियो । बच्चा जन्मिने, मर्ने, बच्चा नपाउने भएमा यस्ता बच्चाहरूलाई कामी, सार्की कुनाविना राखेको पाइन्छ । यस्तो नाम दिएमा बच्चा बाँच्छ भन्ने विश्वास अन्यत्रका जस्तै साँखुका नेवारहरूमा पनि पाइन्छ । स्यार्वा (११) को व्युत्पत्ति शेर्पा शब्दबाट भएको देखिन्छ । यिनीहरू पूर्वी हिमालमा व्यापारी जाती हुन् । व्यापार गर्दा यिनीहरू हाँसीहाँसी ग्राहकलाई फकाउने भएकोले यिनीहरूलाई स्वार्वा भनिन्छ । यस बाहेक यिनीहरू साँखुको देवीनाचमा भैरव भएर नाचुका साथै माधवनारायण मेलामा सावा (व्यवस्थापक) भएर पनि काम गर्छन् । यिनीहरू नाइके खलक हुन् । स्यार्वाको व्युत्पत्ति यस्तो छ- शेर्पा > स्येर्पा [श्रुतिकरण] > श्यार्पा [स्वरक्षय] > स्यार्वा [श्रुतिकरण] ।

क:मि 'कर्मि'

१२.	अवाचा	अवा-चा	अवाले-हेय	अवाले
१३.	क:मि	क:-मि	कर्मि -मानिस	कर्मि
१४.	खानेवा	खाने-वा	खन्ने-मानिस	सिकर्मि
१५.	खनेवा	खने-वा	खन्न-मानिस	सिकर्मि
१६.	घवा:	घ:-वा:	घट्ट-मानिस	घटेरो
१७.	घवा:पाइँ	घ:-वा:-पाइँ	घट्ट-मानिस-लट्ट	घटेरो
१८.	धवा	ध:-वा:	कुलो-पाले	कुलोपाले
१९.	पाइ	पाइ	लट्टा	ढिक्का
२०.	पुड	पुड	चित्रकार	चित्रकार
२१.	सार्किवाउचा	सार्कि-वाउ-चा	सार्की-बाबु-हेय	सार्किबाबु
२२.	साहुचा	साहु-चा	साहु-हेय	साहु

अवाचा (१२) को अर्थ अवाले हुन्छ, जसको काम छाना मर्मत गर्नु हो । साँखु श्रेष्ठहरूको प्राधान्यता रहेको शहर भएकोले यहाँ ललितपुर भक्तपुरमा अन्य जातले गर्ने काम पनि यिनीहरूले नै गर्छन् । क:मि (१३) को सामान्य अर्थ कारिगर भए पनि यहाँ सिकर्मि बुझिन्छ । खानेवा (१४) वा खनेवा (१५) हूले काठको काम गर्दै आएका छन् । यिनीहरू देवी नाचका नटवा हुन् । पहिले पहिले यिनीहरूले फोलावा (पठवा) बनाउँछन् र दथुननि टोलका वासिन्दा हुन् । घवा (१६) पानी घट्ट हुने घट्टमा बस्ने घटेरोलाई भनिन्छ । ललितपुर र काठमाडौँमा यसलाई घ:वा: भनिन्छ । घटपाल शब्दको अर्थ घट 'घट्ट' पाल 'पाले' हुन्छ । घटपाल शब्दको आदिपदको ट लोप भई घ:पाल भयो । घ:पालको अन्तिम ल लोप भएर घ:पा: मात्र रह्यो । घ:पा:को अन्तिम रूप पा: समअर्धस्वर वा: भयो । साँखु भक्तपुर नेवारको क्षेत्रमा परेकोले अन्तिम वर्णको दीर्घता पनि लोप भयो । यसको सूत्र यस्तो छ- घटपाल > घ:पाल [आदिपदान्त वर्ण लोप] > घ:पा: [अन्तिमपदान्त वर्ण लोप] > घ:वा [क्षतिपूरक दीर्घ] > घवा [महाप्राण दीर्घताक्षय] > घवा [दीर्घक्षय] । घवा:हरूले घट्टमा पिन्दा पिठोको लट्टा अड्कने भएकोले घवापाइँ (१७) वा पाइँ (१९) पनि भनिन्छ । यिनीहरू धोला टोलका वासिन्दा हुन् ।

धवा (१८) को अर्थ ढलपाले हुन्छ, जसले पालैपालो खेतमा पानी लाउँछ। साँखु कूलैकूलो भएको पानीको सुख भएको नगर हो। धवा: शब्द धलपालको व्युत्पादन हो। यसको अर्थ धल 'ढल', पाल 'पाले' हो। थलपाल शब्दको अन्तिम पदको अन्तिम अक्षर ल लुप्त भएर क्षतिपुरक दीर्घता भएर धलपा: भयो। धलपा:को अन्तिम पद पा: श्रुति वर्णमा बदलिएर धलवा: भयो। धलवा:को आदिपदको अन्तिम वर्ण ल लोप भएर क्षतिपुरक दीर्घता भई ध:वा: भयो। ध:वा:को ध स्वयं स्वसन वर्ण भएकोले दीर्घता अतिरेक हो, फलस्वरूप धवा: भयो। अन्तिम पदको दीर्घता क्षय भएर धवा मात्र रह्यो। यसको प्रक्रिया यस्तो छ- धलपाल > धलपा: [क्षतिपुरक दीर्घता] > धलवा: [श्रुतिकरण] > ध:वा: [क्षतिपुरक दीर्घता] > धवा: [स्वसन अतिरेक क्षय] > धवा [दीर्घता क्षय]।

पुड (२०) चित्रकार हुन्, जुन ललितपुर-काठमाडौंको पुं शब्दको रूपान्तरण भन्न सकिन्छ। यसको प्रक्रिया यस्तो छ- पुड > पुन [दन्त्यकरण] > पुं [नासिकीकरण]। जुत्ता सिउने कर्मिलाई माया गरी दिएको नाम सार्किवाउचा (२१) हो। भर्खरै धनी हुन थालेको व्यक्तिलाई साहुचा (२२) भनिन्छ। चा हेयवाचक वा निकटस्थ प्रत्यय हो।

खि 'विष्टा'

२३.	कोपराखि	कोपरा-खि	कोपरा-विष्टा	कोपराको विष्टा जस्तो
२४.	खिनव:साहु	खि-नव:-साहु	विष्टा-गन्ध-धनी	बढी कुरा काट्ने साहु
२५.	खिप्वा:	खि-प्वा:	विष्टा-पेट	आमाशय

कामै नलाग्ने मानिसलाई कोपाराखि (२३) भनिन्छ। साँखुका कोपाराखि खलक कोतंचा टोलका वासिन्दा हुन्। गन्हाउने विष्टा (गुहु) जति छोपे पनि नसुकुन्जेल बेलाबेला गन्हाइ नै रहन्छ। यसरी पटक पटक कोट्याउदै रहने साँखुका साहुलाई खिनव:साहु (२४) भनिन्छ। खाना खाएपछि रहने ठाउँलाई खिप्वा: (२५) (आमाशय) भनिन्छ। धेरै खाने पेटारे हुन्छ, जसलाई खिप्वा:तग्व: (भुँडीवाल) भनिन्छ, जसको लघुरूप खिप्वा: हो। यिनीहरू पाककलामा निपूण छन् र सुन्टोलका वासिन्दा हुन्।

ख्या:कवं 'भूतप्रेत'

२६.	कवं	कवं	कंकालमात्र हुने जीव	कंकाल
२७.	ख्या:	ख्याक	ख्याक	ख्याक
२८.	धिन्तामुनि	धिन्तामुनि	धिन्तामुनि बाजा बजाउने	धिन्तामुनि
२९.	लाखे	लाखे	राक्षस	लाखे

कवं (२६), ख्या: (२७), धिन्तामुनि (२८) सबै देवीनाचका पात्र हुन्। ख्या: धोला टोलका वासिन्दा हुन्। लाखे (२९) मूलतः ललितपुरको ठैवमा पाइन्छन्। त्यस बाहेक पाटनको मंगलबजारमा पनि धनीभूत रूपमै छन्। आजभोलि भक्तपुर, वीरगञ्ज, विराटनगर, लुँभु, साँखुमा पनि एक दुई खलक देखिन्छ। लाखे शब्द डाकसबाट आएको देखिन्छ। यसको सूत्र यस्तो छ- डाकस > हाकस [हकारीभवन] > राकस [रकारीभवन] > लाकस [लकारीभवन] > लाखस [महाप्राणिभवन] > लाखए [अन्तिम व्यञ्जन लोप] > लाखए [सन्ध्यक्षर]।

यिनीहरू महसुर भनिन्छ। साँखुमा देवीनाचमा यिनीहरू लाखे भएर नाच्ने पात्र हुन्।

भ्रंग: 'पक्षी'

३०.	कमिचाखुं	कमिचा-खुं	रुपि-चोर	रूपि चौर
३१.	को:	कोख	काग	काग
३२.	भ्रंग:	भ्रंग:	उड्ने जीव	पक्षी
३३.	बखुं	बखुं	घुरुघुरु कराउने चरा	परेवा
३४.	भुजिंपु	भुजिं-पु	भिङ्गा- टाँसिने	भिङ्गे
३५.	हुचि	हु-चि	एक चराको नाम	हुचिल

सारौ वा रूपी जस्तै साह्रै कराउने मानिसहरूलाई साँखुमा *कमिचाखुँ* (३०) पनि भनिन्छ । यिनीहरू साँखुको सुन्टोलमा *हुखासिं* खलकसित बस्छन् । *को:* (काग) लाई चलाख पक्षीको रूपमा लिइन्छ, साँखुमा चलाख मानिसहरूलाई *को:* (३१) भनिन्छ । *भंग:* (३२) भनेको पक्षी हो । यसको आसन स्थिर हुन्छ, जसलाई विश्वास गर्न सकिन्छ । विश्वास गर्न नसकिने मानिस वा विश्वास गर्न बेलायक मानिसलाई *भंग:* भनिन्छ । टाउको हल्लाउदै घुरि रहने चरा *बखुं* (परेवा) जस्तै टाउको हल्लिने मानिसलाई *बखुं* (३३) भनिन्छ । *भुजिंपु* (३४) खलकलाई भिङ्गाले साह्रै पछ्याउछ भनिन्छ । चाकु भएको ठाउँमा *भिङ्गा* टाँसिन्छ । यिनीहरू रसिक हुने विश्वास साँखुमा पाइन्छ । *हुचि* (३५) पक्षीले भै भ्रम्टने मानिसलाई *हुचि* भनिन्छ ।

थाए 'स्थान'

३६.	<i>खोपए</i>	<i>खोप-ए</i>	भक्तपुर- मानिस	भक्तपुरे
३७.	<i>तजाछें</i>	<i>त-जा-छें</i>	ठूलो-कोटी-घर	ठुलाघरे
३८.	<i>पुखुसि</i>	<i>पुखु-सि</i>	पोखरी-छेउ	पोखरी छेउ
३९.	<i>पिखा</i>	<i>पि-खा</i>	बाहिर- घर	घरबाहिर
४०.	<i>बलम्पु</i>	<i>बलम्-पु</i>	ब्रह्म-पुर	ब्रह्मपुर
४१.	<i>भुतां</i>	<i>भुतां</i>	भुटानबाट आएका	भुटानी
४२.	<i>मनाछें भुत</i>	<i>मना-छें-भुत</i>	मर्चा-घर-भूत	मर्चाघरको भूत
४३.	<i>लाकोमि</i>	<i>ला-को-मि</i>	वाटो-मुनि-मानिस	वाटोमुनिको मानिस
४४.	<i>सिंधु</i>	<i>सिंधु</i>	सिंधुलिया	सिंधुलिया

मानिसको वासस्थानको नामबाट पनि *कुनाविना* रहन गएको छ । घरकै नाम लिएर भएको *कुनाविना* र स्थान वाचक प्रत्यय ए र इ राखेर *कुनाविना* राख्ने प्रचलन नेवार समाजमा छ । *मि* प्राचीन नेपालभाषाको वासिन्दावाची प्रत्यय हो । *ख्वपए* (३६) को अर्थ भक्तपुरका मानिस भयो । नेपालभाषाका स्थानसित- ए वा उ त्यसको समरूप -इ प्रत्यय आएमा उक्त व्यक्ति ततस्थानका वासिन्दा बुझिन्छ । अ वा आकारान्त शब्द भएमा ए प्रत्यय लिन्छ, इकारान्त वा उकारान्त भएमा इ प्रत्यय लिन्छ । *ख्वप* अकारान्त शब्दमा ए प्रत्यय गाँसिएर *ख्वपए* भयो । यसको अर्थ साँखुमा भक्तपुरबाट आएको व्यक्ति भयो । यिनीहरूले माधवनारायणको व्रत बस्दा व्रतालुलाई *कलेगोम्प* (कलश) दिने गर्दछन् ।

तजाछें (३७) अग्लो घरमा बस्नेलाई भनिन्छ । *पुखुसि* इकारान्त शब्दसित इ प्रत्यय जोडी *पुखुसी* भयो । यसको अर्थ पोखरीछेउ बस्ने मानिस *पुखुसी* (३८) भयो । घरको बाहिरको मानिस *पिखा* (३९) भयो । *पि* को अर्थ 'बाहिर' *खा* को अर्थ 'घर गन्ने कोटीकार' हो । यसरी *पिखा*को अर्थ 'घरको बाहिर परेको' वा 'बस्ने मानिस' भयो । *बलम्पु* (४०) टोललाई ब्रह्मपुर भनिन्छ । ललितपुरबाट साँखुमा बस्न आएका राजोपाध्यायहरू बस्ने टोललाई *बलम्पु* भनिन्छ । यहाँ घर हुने श्रेष्ठलाई पनि *बलम्पु* भनिन्छ । *बलम्पु*मा व्रतवन्ध गर्नुपर्ने *धौबजि* खलक, तथा अन्य १२ खलक छन् । यसको व्युत्पत्ति यस्तो छ- ब्रह्मपुर > *बरह्मपुर* [अ आगम] > *वरह्मपुर* [अल्पप्राणिभवन] > *बलमपुर* [लकारीभवन] > *बलमपू* > [अन्तिमवर्ण क्षय] *बलम्पू* [क्षतिपूरक दीर्घता] > *बलम्पु* [दीर्घता क्षय] । भुटानबाट आएको हुँदा *भुतां* (४१) भनियो ।

मनाछें मर्चा राखिने घरलाई भनिन्छ । जाँड पकाउन चामल बफाएर मर्चा (*मना*) राखिन्छ । त्यसरी मर्चा राख्न एउटा सिंगो घर छोडिएको हुन्छ, जसलाई *मनाछें* भनिन्छ । त्यो घरको भूतलाई *मनाछें भुत* (४२) भनिन्छ । वाटो मुनिको घरमा बस्नेलाई *लाँकोमि* भनिन्छ । काठमाडौंमा वाटोलाई *लाँ* भनिने ठाउँमा साँखु भक्तपुरको नेपालभाषाको क्षेत्रमा परेको हुँदा *लाँ* भनिन्छ । त्यही वाटोमुनिको मानिस भएकोले *लाँकोमि* भयो । *लाँकोमि* शब्दमा रहेर को नासिक्य ध्वनि पनि ला मात्र रट्यो । त्यसमा *कोमि* प्रत्यय बसेर *लाकोमि* (४३) भयो । सिंधुलिवाट साँखुमा आएको हुँदा *सिंधु* (४४) भयो ।

नसात्चँसा 'खाद्य सामग्री'

४५.	खुवा	खुवा	कुराउनी	खुवा
४६.	घ्यो	घ्यो	घिउ	घिउ
४७.	धौबजि	धौ-बजि	दही- चिउरा	दहीचिउरा
४८.	पःमाए	पः-माए	रातो-मास	रातोमास
४९.	फकं	फकं	जलुका	जलुका
५०.	फोसि	फोसि	कटहर	भुँडकटहर
५१.	बभां	बभां	तमाखु	तमाखु
५२.	बसि	बसि	आरू	आरू
५३.	भातखाइ	भात-खाइ	भात- खुवाइ	भातखाइ
५४.	मनापु	मना-पु	मर्चा -बीउ	मर्चा
५५.	मल्ता	मल्ता	खुर्सानी	खुर्सानी
५६.	माएकँ	माए-कँ	मास्के	मास्के
५७.	हँएला	हँए-ला	हाँस- मासु	हाँसको मासु

साँखु दूध, घिउ प्रशस्त उत्पादन हुने क्षेत्र हो । दूध लामो समयसम्म संरक्षण गर्न *खुवा* (४५) कुराउनी बनाउने चलन छ । घिउ बनाउने, कारोवार गर्नेलाई *घ्यः* (४६) भनियो । *धौबजि* (४७) साँखुका श्रेष्ठ हुन् । *धौबजि*मा दही, चिउरा, कालो तिल, सखर र फलफूल भएको पवित्र प्रसाद हो । यो विशेषतः जन्मदिन र एक दुई विशिष्ट पर्वमा मात्र बाँडिन्छ । यस्तो खाद्यबाट नाम हुने साँखुका *धौबजि* खलक राजोपाध्याय र श्रेष्ठका सन्तान भनिन्छ । यिनीहरूको व्रतबन्ध *बलम्पु*को आगनघरमा गर्नु पर्छ । त्यसैले नै यिनीहरूलाई सम्मानित नाम दिइएको पाइन्छ र साँखुको बाफः टोलमा बस्छन् ।

पःमाए (४८) को अर्थ रातोमास हुन्छ । यसलाई प्रधान (६५) वा *पःमाः* पनि भनिन्छ । कालोमास र रातोमास मासका भेद हुन् । *पःमाः* प्रमाण शब्दबाट आएको देखिन्छ । यसको प्रक्रिया यस्तो छ- प्रमाण > परमाण [मध्यागम] > *परमान* [वर्तस्वीकरण] > *पलमान* [लकारीभवन] *पलमां* [नासिक्यभवन] > *पःमां* [ल लोप] ।

फकं (४९) भनेको जलुका हो, जुन खाएपछि घाँटी खसखसाउँछ । यस्ताको मनमा कुरा रहन्न र यिनीहरूलाई *फकं* (जलुका) भनिन्छ । *फोसि* (५०) वा कटहर दुई प्रकारका छन्, तिनमध्ये एक रूखकटहर हो र अर्को भुँडकटहर हो । भुँडकटहर साँखु गूलियो हुन्छ । काँचोमा रूखकटहरको तरकारी बनाइन्छ । यो शाकाहारी भोजमा प्रस्तुत गरिन्छ । यस्ता फलको मूल्य नबुझेका बाँदरले बिगाछ । यस्तै कुनै वस्तुको मूल्य नबुझेलाई *फोसि* नाम दिइएको पाइन्छ । *बभां* (५१) भनेको सूर्तिको पातलाई चाकुसित पकाएर बनाइएको अम्लीय नसा तमाखु हो । यसका व्यापारीलाई *बभां* (तमाखु) *कुनाबिना* राखिएको देखिन्छ ।

बसि (५२) खलक भक्तपुरबाट साँखुबाट आएको देखिन्छ । यिनीहरूको हैसियत साँखुमा सम्मानित देखिन्छ । यसलाई काठमाडौंमा *बःसि* भनिन्छ । *बःसि* बर्खासासमा फल्ने आरू हो । यसको बीउलाई बस्पति भनिन्छ । *बस्पति*भन्नको बियाँ *चथाः* (भाद्रशुक्लचौथी)मा भुटेर *हलिमलि* (प्रसाद) बनाएर गणेश भगवानलाई चढाइन्छ । यो फल यस समयको विशेष फल हो । कसैले *बसि*को अर्थ वार्ने वार भनेको पनि पाइन्छ । सामान्यतः नेवार *कुनाबिना* यस्तो वस्तुको अंश फेला परेको छैन ।

मनापु (५४) वा मर्चा बेच्नेलाई साँखुमा भनिन्छ । नेवार समाजमा शुभ अशुभ काममा जाँड र रक्सी चाहिन्छ । यसको लागि *मर्चा* नभै हुँदैन । खुर्सानीको काम गर्नेलाई *मल्ता* (५५) भनिन्छ । *माएकँ* (५६) कालो मास हो (हेर्नुः *पःमाः*) । यसलाई औपचारिकरूपमा मास्के भनिन्छ । मास्के शब्दबाट आएको *माएकँ* शब्द एक्रोनिम प्रक्रियाबाट आएको देखिन्छ । महा 'ठूलो'- समर 'युद्ध'- भास्कर 'सूर्य' मिलेर यो शब्द बनेको देखिन्छ । यसको प्रायोगिक अर्थ 'प्रचण्ड सूर्दय; वा ठूलो सैनिक' हुन्छ । नेवार जनबोलीमा *माएकँ* भनिन्छ । यिनीहरू १४ औं शताब्दीमा नेवार भएको विश्वास गरिन्छ । यिनीहरूको मूल थलो फुटुङ हो । यिनीहरूले वैशाखशुक्ल पञ्चमीका दिन *खिउल्लं*

मास्के, असं मास्के, फुटुडका मास्केहरू जम्मा भएर पुजा गरिरहेका छन् (मास्के, वि.सं. २०८०) । साँखुको सुन्टोलका श्रेष्ठहरूको घरमा अलि हुने खानेलाई *हँएला:* (५७) भनिन्छ । *हँएला:* को अर्थ हाँसको मासु भन्ने हुन्छ, जुन ज्यादै फर्मायस गरी खान सक्नेले मात्र पाउँछन् ।

पदप्रतिष्ठा

५८.	आलुद्वारे	आलु-द्वारे	आलु-द्वारे	नामको मात्र द्वारे
५९.	आलुवाज्या	आलु-वाज्या	आलु-बाजे	नकलि बाजे
६०.	कोजोशी	को-जोशी	मुनि-जोशी	खचरा जोशी
६१.	कोपुं	को-पुं	तल-फर्केको	ढकनी
६२.	खचरा मल्ल	खचरा मल्ल	खचर मल्ल	खचरा मल्ल
६३.	द्वारे	द्वार-ए	द्वार- मानिस	द्वारे
६४.	प्रधान	प्रधान	प्रधान	प्रधान
६५.	पंडित	पंडित	जान् सुन्ने	पंडित
६६.	पन्याजु	पन्या-जु	पान्जु	पुजारी
६७.	चस्मावाल	चस्मा-वाल	चस्मा-मनू	चस्मावाल
६८.	जथासाहु	जथा-साहु	पुरानो धन-धनी	पुरानो साहु
६९.	थकालि	थकालि	जेठो	थकालि
७०.	मल्लि	मल्लि	मल्ली	मल्ली
७१.	माहां	माहां	सिपाहि	सिपाही
७२.	हामा	हामा	संरक्षक	समरक्षक

आलुद्वारे (५८), किसि (७४), द्वारे (६३), पंडित (६५), पन्याजु (६६) खलक तलेजुसित सम्बन्धित हुन् । द्वारे र आलुद्वारे दाजुभाइ हुन् भनिन्छ, र यिनीहरू क्वाथ टोलमा बस्छन् । केही पूजाआजा गर्न नजान्ने बाजेलाई आलुवाज्या (५९) भनियो । कोपुं (६१) खलकले साँखुको तलेजुमा जमरा राख्दा भिउँटले छोप्ने हुँदा यिनीहरूलाई कोपु भनिएको हो । कोपु नासिकीकरण भएर कोपुं भयो । यिनीहरूसँगै द्वारे, किसि, पंडित र कोजोशी पनि तलेजुको पूजामा चाहिन्छ । कोजोशीलाई खचरा जोशी पनि भनिन्छ, र क्वाथ टोलमा बस्छन् । साँखुको जोशीलाई कोजोशी (६०) भनिन्छ । यिनीहरू साँखुको तलेजुका पूजारी हुन् । दशैँमा तलेजुमा जमरा यिनैले राख्छन् । साँखुमा मल्ललाई खचरा मल्ल (६२) भनिन्छ (Shrestha, 2012) । पुरुष मल्ल र स्त्री महर्जनबाट जन्मिएका सन्तानलाई साँखुका मानिसहरूले खचरा भन्छन् । चस्मा राख्ने द्वारेलाई चस्मावाल (६७) भनिन्छ । यिनीहरूले तलेजुमा जमरा राख्छन् । पुरानो सम्पत्ति धेरै हुने साहुलाई यथासाहु वा जथासाहु (६८) भनिन्छ । यहाँ य र ज मुक्त विभेद देखियो । यहाँका प्रधान खलकलाई थकालि (६९) भनिन्छ । मल्लि (७०) तराइको एक समूह हो । महेन्द्र मल्लको सिक्काको कारिवार गर्नेलाई मल्ली वा मल्लिक भनिन्छ । शाहकालको सिक्कालाई शाही भनिन्छ । भारतीय कम्पनी सरकारको सिक्कालाई कम्पनी भनिन्छ । साँखुका मल्लि खलक मल्लकालको सिक्का कारोवार गर्ने मानिस बुझिन्छ । माहां (७१) को अर्थ सिपाही हुन्छ । तलेजु देवीको सम्पूर्ण कामको संरक्षक भएकोले हामा (७२) भनियो ।

पशु

७३.	याइचा	याइ-चा	कमिला-हेय	कमिला
७४.	किसि	किसि	हात्ती	हात्ती
७५.	ग्वा:माक:	ग्वा:-माक:	समूह-बाँदर	समूहको बाँदर
७६.	छ्याक:माक:	छ्याक:-माक:	छ्याके-बाँदर	छ्याके
७७.	त:भ्या:माक:	त-भ्या:- माक:	ठूलो-भ्याल-बाँदर	ठूलो बाँदर

७८.	तुसिन्हाए माकः	तुसि-न्हाए माकः	काँक्रो-नाँक-बाँदर	चुच्चे बाँदर
७९.	दों	दोह	साँढे	साँढे
८०.	न्याउरि	न्याउरि	न्याउरी	न्याउरी
८१.	न्याकपा	न्या-कपाः	माछा-टाउको	माछाको टाउको
८२.	न्याचा	न्या-चा	माछा-हेय	माछा
८३.	बरुवा	बरुवा	लामो पुच्छर हुने भेडा	बरुवा
८४.	भालु	भालु	भालु	भालु
८५.	माकः	माकः	बाँदर	बाँदर
८६.	माखासुलि	माखा-सुलि	कुखुरी-सुलि	कुखुरी
८७.	याइँचा	याइँ-चा	कमिला-हेय	कमिला
८८.	याकःमाकः	याकः-माकः	एकल-बाँदर	एकल बाँदर
८९.	सँभ्याःमाकः	सँभ्याः-माकः	सँभ्याल-बाँदर	सँभ्यालकोबाँदर

कमिलालाई भक्तपुरमा याइँचा (७३) भनिन्छ । यसरी समुह समुह भएर निरन्तर काम गर्नेलाई साँखुमा याइँचा भनिन्छ । साँखु आजको राजनैतिक विभाजनमा काठमाडौँ जिल्लामा परे पनि नेपालभाषाको भाषिक नक्सामा भक्तपुरको क्षेत्रमा पर्छ । त्यसैले यहाँ याइँचा आएको हो, नत्र काठमाडौँमा इमूचा भनिन्छ । अन्य ध्वनि, रूप, शब्द पनि ठाउँठाउँमा भक्तपुरको छाया परेको प्रसंगअनुसार यथास्थानमा वर्णन भएको छ । किसि (७४) शरीरभरी मासुले भरिएको शान्त प्राणी हात्ती हो । खासगरी मोटा मानिसलाई हात्ती जस्तो मोटो भनिन्छ । साँखुको तलेजुको काममा यिनीहरू चाहिन्छ । समुह समुहमा हिँड्ने इपा टोलका मानिसहरूलाई ग्वाःमाकः (७५) भनिन्छ । अनुहारभरि विफरको खत हुने मानिसलाई छ्याकाके वा अनुकरणात्मक रूपले छ्याकाःमाकः (७६) भनिन्छ । यिनीहरू चलाखु टोलमा बस्छन् । दो (७९) साँखुको पुखुलाछि, टोलमा कलघर हुने मानिस हुन् । न्याउरी (८०) नेपाली भाषाको शब्द हो । यसलाई नेपालभाषामा नवःचा भनिन्छ, जसले सर्प माछ । अर्को यिनीहरूले बारीमा खाल्टो खाल्टो पाछ, जसलाई न्याउरी भनिन्छ । न्याचा (८२) पानीमा बस्ने चिप्लो प्राणी माछा हो । चिप्ला मानिसहरूलाई न्या भन्ने चलन छ । माछाको कपाल साँढे सानो हुन्छ । यसरी कपाल सानो हुनेलाई न्याकपाः (८१) भनिन्छ । सानो तर पुच्छर लामो भेडालाई साँखुमा बरुवा (८३) भनिन्छ । लामो केश र एकोहोरो मानिसलाई भालु (८४) भनिन्छ ।

साँखुमा माकः (८५) अन्तर्गत तःभ्याःमाकः (७७) 'ठुलो भ्याल भएको घरमा बस्ने बाँदर', तुसि न्हाए माकः (७८) 'काँक्रो जस्तो सुलुक परेको नाक भएको बाँदर' याकःमाकः (८८) 'एकलो बाँदर', र सँभ्याःमाकः (८९) 'सँभ्याःल भएको घरको बाँदर' गरी चार खलक छन् । याकःमाकःको पूर्वज भक्तपुरको ताल्चाभँडेल मानिन्छ । ग्वाःमाकः र छ्याकाःमाकःको माकः खलकसित केही सम्बन्ध छैन ।

मनूया नां 'व्यक्तिनाम'

९०.	कालसिं	काल-सिं	कालु-सिं	कालसिं
९१.	धन्वानसिं	धनचा-नसिं	धन-नरसिंह	धननरसिंह
९२.	बुरसिंह	बुर-सिंह	बुध्द-सिंह	बुरसिंह
९३.	सिनसिं	सि-न-सिं	सिव-नर-रसिंह	सिनसिं

कूलको विशेष मानिसको नामबाट कुना आएको देखिन्छ । ब्राह्मण समाजमा यस्ता उपथरलाई प्रवर भनिन्छ, नेवार समाजमा यस्तो हुँदैन । कालसिं नाँउको मानिसको सन्तान कालसिं (९०) भयो । धन्वानसिं (९१) धननरसिंका सन्तान हुनुपर्छ । बुरसिंह (९२) बुध्दसिंहका सन्तान हुन् । सिध्दनरसिंहका सन्तान सिनसिं (९३) भएको पाइन्छ ।

म्हबां 'आकृति'

९४.	ऐया	ऐया	दुखेको आवाज	ऐया
९५.	ककुमदु	ककु-म-दु	घाँटी-नका-योजिका	घाँटी नहुने

९६.	खिचुलु	खि-चुलु	विष्टा-चुहुने	काँतर
९७.	खुपा	खु-पा	छ-कोटि	छ औले
९८.	ग्वारा	ग्वारा	गोलो	गोलमटोल
९९.	घोरि	घोरि	लुतोको दाग	दाद
१००.	घुरुघुरु	घुरु-घुरु	अनु- शब्द	घुरुघुरु
१०१.	घ्वारा	घ्वारा	अनु शब्द	घ्वारा

ऐया (९४) शरीरमा दुख्दा बोलिने उच्छ्वासपूर्ण शब्द हो । यिनीहरू साँखुको दथुननि र दुगाहितीमा बस्छन् । यिनीहरूको कूलघर सिन्धुपाल्चोकको बाह्रविसे भनिन्छ । यिनीहरू साँखुमा निकै जग्गाजमीन भएका किसान मानिन्छ । ककुमदु (९५) छोटो घाँटी हुनेलाई भनिन्छ । साहुजि साह्रै कातर भएकोले खिचुलु (९६) भनिएको हो । यिनीहरू धोला: टोलका नामदु व्यापारी खलक हुन् । हातमा ६ औला हुनेलाई खुपा (९७) भनिन्छ, र दुगाहिती टोलमा बस्छन् । ग्वारा (९८) खलक धोला: टोलको फिस:टोलमा बस्छन् । जिउमा लुतो आइ छालामा दाग हुनेलाई घोरि (९९) भनिन्छ । यिनीहरू पुखुलाछि र दथुननिको बीचमा बस्छन् । सुत्ने बेला घुर्नेलाई घुरुघुरु (१००) वा घ्वारा (१०१) भनिन्छ, जुन अनुकरणात्मक शब्द हो ।

१०२.	ताउक्या	ताउको-या	टाउके	टाउके
१०३.	दल्ली	दल्ली	डल्ली	ढल्ली
१०४.	धावा	धा-वा	दाह्रा	दाह्रे
१०५.	धुसि	धु-सि	मेरूदण्ड-विशे	कुप्रे
१०६.	न्हाएमदु	न्हाए-म-दु	न्हाए-नका-यो	प्याफ:
१०७.	न्हिसुतु	न्हि-सुतु	सिगान-विशे	सिँगाने
१०८.	पाक:	पाक:	लाटा	लाटा
१०९.	पारखुटे	पार-खुटे	पार-खुटे	पारीखुटे
११०.	पो:था:	पो:-था:	पोका-हुने	पोके
१११.	प्याथ:	प्याथ:	त्यान्द्रो	लुते

घनटाउकेलाई ताउक्या (१०२) भनियो । यो नेपाली भाषाको टाउको शब्दमा ए प्रत्यय थपेर बनाइएको शब्द हो । दल्ली (१०३) को अर्थ नेपालीको डल्ली हुन्छ । धावा (१०४) को अर्थ दाह्रे हुन्छ । काठमाडौंमा यसलाई ध:वा भनिन्छ । कुप्रे मानिसलाई धुसि (१०५) भनिन्छ । थेचो नाकलाई न्हाएमदु (१०६) भनिन्छ । नाकबाट निरन्तर सिँगान बगिरहने मानिसलाई न्हिसुतु (१०७) वा न्हिसुलु वा सिँगाने भनिन्छ । बोल्दै नबोल्नेलाई पाक: (१०८) भनिन्छ । खुट्टा फटाएर हिँड्नेलाई पारखुटे (१०९) भनिन्छ । जिउभरी पोकेपोका हुनेलाई पो:था: (११०) भनिन्छ । दुइटा हड्डी जोड्ने त्यान्द्रोलाई प्याथ: भनिन्छ । यस्तै स्फुर्तिहिन र ख्याउटेलाई प्याथ: (१११) भनिन्छ ।

११२.	भकु	भकु	प्रौढाको योनी	योनी
११३.	मांका:	महां-काल	महाकाल	महांकाल
११४.	महांका:	महां-काल	महां-काल	महांकाल
११५.	मिखातग्व:	मिखा-तग्व:	आँखा-ठूलो	आँखा ठूलो
११६.	सिग्व्वाए	सि-ग्व्वाए	फुस्रे-जुगा	कैले
११७.	स्वाश्रा	स्वाश्रा	लुते	लुते
११८.	स्यापु	स्या-पु	चिम्से	चिम्से आँखा

भकु (११२) मूलतः भैरवलाई भनिन्छ, जुन हेयवाचक शब्द पनि हो । यसको शाब्दिक अर्थ बुढीको योनी हुन्छ । मानिस रिसाउँदा देखिने डरलाग्दो रूपलाई मांका: (११३) वा महांका: (११४) भनिन्छ, जुन महाकालको लघुरूप हो । । आँखा ठूलो हुनेलाई मिखातग्व: (११५) भनिन्छ । हुन त सकोमि भनेपछि ठुलठुला आँखा हुने लोकगीतको पात्र राजमतीको मुहार भल्किन्छ । जुङ्गा कैलो हुनेलाई सिग्व्वाए (११६) भनिन्छ । स्वाश्रा (११७) लाई भातखाइ (५३) पनि भनिन्छ । स्वाश्राको अर्थ लुते, शरीरमा फूर्ति नभएको लाग्छ । यिनीहरू साँखुको महादेव ढोका

बाहिरका हुन् । यिनीहरूको काम साँखु नजिकको गाँउगाउँमा गएर काम गर्नु हो । त्यहाँका मानिसहरूले यिनीहरूलाई भात खान पुग्ने, खाइलाग्दो भन्ने अर्थमा नेपालीमा भातख्वाइ भन्ने गर्थे । पछि यही कुनाबिना रहन गयो । चिम्से आँखा हुनेलाई *स्यापु* (११८) भनिन्छ । काठमाडौँमा यसलाई *सिम्पुमिखा* भनिन्छ ।

स्वभाव

११९.	<i>किपारां</i>	<i>किपा-रां</i>	छाया-परेको	किपालु ला:गु
१२०.	<i>खोट्टि</i>	<i>खोट्टि</i>	लोभी	खोट्टि
१२१.	<i>भ्याबा</i>	<i>भ्या-बा</i>	भ्याबले	भ्याबले
१२२.	<i>धेके</i>	<i>धेके</i>	भुत्रे	भुत्रे
१२३.	<i>नसिं</i>	<i>न-सिं</i>	खाने-मान्छे	खञ्चुवा
१२४.	<i>न्यासि</i>	<i>न्या-सि</i>	लाडिनु-विशे	लाडिएको
१२५.	<i>नौरंगि</i>	<i>नौ-रंग-ई</i>	नौ-रंग-विशे	रसिक
१२६.	<i>हांथां</i>	<i>हां-थां</i>	ठोकिनु-खंबा	तान
१२७.	<i>हालेयो</i>	<i>हाले-यो</i>	कराउने-विशे	कराउने
१२८.	<i>हुखासि</i>	<i>हुखा-सिं</i>	हुक्का-समाउने	हुक्के
१२९.	<i>हुख्या:</i>	<i>हु-ख्या:</i>	खानसक्ने-ख्याक	अजङ्ग
१३०.	<i>ह्वापा</i>	<i>ह्वा-पा</i>	कौडा हान्ने-दाउ थाप्ने	जुवाडे

छहारिमा परेको मानिसलाई *किपारां* (११९) भनिन्छ । साह्रै लोभी मानिसलाई नेपाली भाषामा *खोट्टी* (१२०) भनिन्छ । *भ्याबा* (१२१) तामाङभाषाको शब्द हो, जसको अर्थ राम्रो हुन्छ । *धेके* (१२२) भनेको पुरानो, थोत्रो लुगा लगाएर हिँड्ने मानिस हो । जत्ति खाए पनि जीउमा नलाग्ने खञ्चुवा मानिसलाई *नसिं* (१२३) भनिन्छ । *न्यासि* (१२४) भनेको लाडिएर हिँड्ने मानिसलाई भनिन्छ । रसिक मानिसलाई *नौरंगि* (१२५) भनिन्छ । तानको कपडा थिच्ने भागलाई *हाथां* (तान) भनिन्छ । तान जस्तै हल्लदै हिँड्ने, काम नहुने मानिसलाई साँखुमा *हांथां* (१२६) भनिन्छ । कराउदै हिँड्ने मानिसलाई *हालेयो* (१२७) भनिन्छ । हुक्कासित टाँसिएर हिँड्ने मानिसलाई *हुखासिं* (१२८) हुक्के भनिन्छ । डरलाग्दो अनुहारलाई *हुख्या:* (१२९) भनिन्छ । कौडा हान्ने र दाउ थाप्ने जुवाडेलाई *ह्वापा* (१३०) भनिन्छ ।

सामाजिक अवस्था

१३१.	<i>फसंपु</i>	<i>फसं-पु</i>	बतास- उडाउने	बतासे
१३२.	<i>याक:मिसा</i>	<i>याक:-मिसा</i>	एकल-स्त्री	एकल महिला
१३३.	<i>लोहंकपा:</i>	<i>लोहं-कपा:</i>	हुंगा-कपाल	बलियो निधार
१३४.	<i>सकित्वाए</i>	<i>सकि-त्वाए</i>	पिँडालु-मीत	पिँडालु रुचाउने

हावाको सानो भोक्काले पनि हल्लने बतासे मानिसलाई *फसंपु* (१३१) भनिन्छ । *याक:मिसा* (१३२) को अर्थ एकल महिला हुन्छ, जसको सन्तानलाई *याक:मिसा* नाम राखियो । साह्रै बलियो भाग्यलाई *लोहंकपा:*(हुङ्गेनिधार) (१३३) भनिन्छ । पिँडालु जस्तै कालोदालमा फतक्क गल्ने, मानिसहरूसित घुलमिल हुने व्यक्तिलाई *सकित्वाए* (१३४) भनिन्छ ।

लबकब:सरसामान'

१३५.	<i>कँएप्वा:</i>	<i>कँए-प्वा:</i>	सियो-प्वाल	सियोको प्वाल
१३६.	<i>कौँएप्वा:</i>	<i>कौँए-प्वा:</i>	साँचो-प्वाल	साँचो हुल्ने प्वाल
१३७.	<i>कोलांचा</i>	<i>कोलां-चा</i>	अंकुश-हेय	अंकुश
१३८.	<i>कोलांनसि</i>	<i>कोलां-नसि</i>	अंकुश-विशे	अंकुशको मालिक
१३९.	<i>खुखुनसि</i>	<i>खुखु-नसि</i>	सानो चरा-विशे	सानो चरा
१४०.	<i>खुपाचि</i>	<i>खु-पा-चि</i>	छ- पालो- लिने	खुपाचि गुथि
१४१.	<i>ज्यास:</i>	<i>ज्या-स:</i>	काम-शाला	कार्यशाला

मानिसले प्रयोग गर्ने सरसामानको नामबाट कुनाबिना राखिएको पाइन्छ । सियोको प्वाललाई कँएप्वा: (१३५) भनिन्छ । कसैकसैले कौँएप्वा: (१३६) पनि भनेको देखिन्छ । कौँएप्वा: भन्नाले खापा खोल्ने साँचो हाल्ने (कौँए छुइगु) प्वाल संजिनुपर्छ । अचेल कौँएको ठाउँमा हान्डल राखिएको पाइन्छ । कँएप्वा: खलक दुगाहिति टोलमा बस्छन् । यिनीहरू मूलतः चामल बन्जार हुन् । इनारमा खसेको भाँडो निकाल्न प्रयोग गरिने सामानको नाम अंकुश हो, जसलाई साँखुमा कोलांचा भनिन्छ । यो अंकुश दिने मानिसलाई कोलांचा (१३७) भनिन्छ, जसलाई कोलानसिं (१३८) पनि भनिन्छ । खुखुचा पक्षी साँढै गतिशील छ । यहाँ देखिएको तुरुन्तै अन्त गैसकेको हुन्छ, यस्तो मानिसलाई खुखुचा भनिन्छ । यस्तो व्यवहारलाई खुखुनसिं (१३९) भनिन्छ । ६ वटा गुठिको पालो सम्हाल्नेलाई खुपाचि (१४०) भनिन्छ । ज्यासल राखेर काम गर्ने मानिसलाई ज्यास: (१४१) भनिन्छ ।

१४२.	तखासि	त:खा-सि	घोप्टे-छेउ	घोप्टे खापा छेउ
१४३.	पांग्रा	पांग्रा	पांग्रा	पांग्रा
१४४.	बारा	बारा	पटाका	पटाका
१४५.	भाजं	भाजं	हाँडी	हाँडी
१४६.	सुखि	सु-खि	बावियो-डोरी	बावियोको डोरी
१४७.	हाँडी	हाँडी	हाँडी	हाँडी

पुरानो नेवार घरको विशेषता भनेको मूलढोका नाघेपछि पनि भर्याङ्ग चढेर घोप्टखापा खोल्नु पर्छ, जसलाई त:खा भनिन्छ । यो भर्याङ्गमै जोडिएको घोप्टीएको खापा हो । यही त:खा छेउलाई त:खासि (१४२) भनिन्छ । पांग्रा भनेको रथ वा गाडाको चक्का हो । यसरी नै गतिशील र रथ बोकेर गुड्ने वस्तु पाङ्गा (१४३) हो । पटाकाजस्तै पड्किने मानिसलाई बारा (१४४) भनिन्छ । रोटी पकाउने, मकै भटमास भुट्ने माटोको भाँडोलाई भाजं वा हाँडी भनिन्छ । यो आगो र धुँवाले ढाकेर कालो हुन्छ । यसरी कालो मानिसलाई भाजं (१४५) भनिन्छ । यसैलाई नेपाली भाषामा हाँडी (१४७) भनिन्छ । सनपाट कुटेर बनाइएको पा:खिप:, पराल बाटेर बनाइएको सुखिप:, बावियोको स:खिप: डोरीको प्रकार हुन् । त्यसमध्ये परालको डोरीलाई सुखि (१४६) भनिन्छ । खेती गर्ने घरको काम गर्ने, खेती गर्ने किसानहरूलाई सुखि (परालको डोरी) नभै हुँदैन ।

निष्कर्ष

यो लेख मूलतः वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको पहिचानपरक हो । व्युत्पत्ति खोतल्ने क्रममा रूपसन्धी विज्ञानको प्रयोग भएको छ । यस लेखमा साँखुमा पाइएका १४७ वटा कुनाबिनालाई १४ वटा कोटीमा वर्गीकरण गरिएका छन् । ती कोटीमा गैह्र नेवार नाम, कर्म समुह, विष्टा, भूतप्रेत, पक्षी, वासस्थान, खाद्यसामग्री, पदप्रतिष्ठा, पशु, व्यक्तिनाम, आकृति, स्वभाव, सामाजिक अवस्था, सरसामान हुन् । यसले साँखु नेपाल उपत्यकाको सीमान्त क्षेत्रको गैह्र नेवार बस्तीले घेरिएको नेवार बस्ती हो भन्ने चरित्र राम्ररी बोकेको देखिन्छ । बस्तीभित्रका नेवारहरूले पनि मानिसलाई चाहिने र मानिसको वरिपरि हुने चरा, पशु, काम गर्ने कर्म, तिनका पदप्रतिष्ठा, व्यक्तिनाम, आकृति, खाद्य सामग्री, स्वभाव, सामाजिक अवस्था तथा तिनले चलाउने सरसामान सवेबाट आफ्ना कूलनाम र विशेषनाम राखेको पाइयो । यसको अर्थ सकोमिहरूले आफ्नो जातीय पहिचान आफ्ना कुनाबिनाबाट राम्रो उजागर गरेको देखिन्छ ।

कृतज्ञता

क्षेत्रकार्यमा सूचना प्रदान गर्नु हुने श्रीमती तेजवती जोशीप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । टेलिफोनमार्फत् सूचना प्रदान गर्नु हुने श्री माधव धौबजि श्रेष्ठ, तथा उहाँका पिताजी श्री गोविन्द प्रसाद धौबजि श्रेष्ठ (८४), श्री भाग्योदय माविका प्रधानाध्यापक रूशन बसिप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

परिशिष्ट

नामकरण

साँखुको नाम अभिलेखमा सक्व (वज्रयोगिनी मन्दिरको अभिलेख, सम्वत् ७५५ (वज्राचार्य ग., वि.सं. २०२३, पाहरू. ११-१४), सक्वदेस (इपाटोलको सत्तलको भित्रि भित्ताको अभिलेख, सम्वत् ८३६ (Sharma & Shrestha, 2016), श्रीशंकरापत्तन (दुगाहिती टोलको दुगाहिति अभिलेख, सम्वत् ८०७ (Sharma & Shrestha, 2016), श्रीशंकरापुरपत्तने (विश्वेश्वर मन्दिरको पर्खाल, धुंला टोलको अभिलेख, सम्वत् ८१९, (ब्रह्मायणी तीर्थ, सालखाटोल, सम्वत ८८३ (Sharma & Shrestha, 2016), (वज्रयोगिनी (खनाल, ल.म) मन्दिरको पश्चिमी पर्खाल, अभिलेख, सम्वत ९०२ (Sharma & Shrestha, 2016), (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिरको अभिलेख, सम्वत ७९९), (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिर, सालखा टोलको अभिलेख, सम्वत ८५२ (Sharma & Shrestha, 2016), संखरापुरनगर (वज्रयोगिनी मन्दिरको पश्चिम चोकको घण्टको अभिलेख, सम्वत ९२२ (Sharma & Shrestha, 2016), शंखपुरदेश (स्वस्थानी मन्दिर, सम्वत् ९०९), शंकरापुर वज्रयोगिनी मन्दिरको मूल ढोका, नेपाल सम्वत ९२० (वज्राचार्य ७ श्रेष्ठ, वि.सं. २०३७), श्रीशंखरापुरनगर (म्हासुखा: माजुको मन्दिरको धर्मशालाको भित्री पर्खालको शिलापत्र, संवत् ९३७, श्रीशंखरापुरीमहनगर जागेश्वर मन्दिर परिसर शिलापत्र, संवत् ९६९ (Sharma & Shrestha, 2016), (स्वस्थानी मन्दिर नजिकको भीमसेन तीर्थको शिलापत्र, संवत् ९६९ (Sharma & Shrestha, 2016) संखरापुर (पुखुलाछि टोलको हुंगेधाराको अभिलेख (Sharma & Shrestha, 2016), ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिर नजिकैको भागेश्वर मन्दिरको पर्खालको शिलापत्र, सालखा टोल, सम्वत ९५४ (Sharma & Shrestha, 2016), संकरपुर (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिरको अभिलेख, सम्वत ७९९), शक्वदेश (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिर, सालखाटोलको अभिलेख, सम्वत ७५५), (दुगाहिती टोलको दुगाहिति अभिलेख, सम्वत ८०७ (Sharma & Shrestha, 2016), (विश्वेश्वर मन्दिरको पर्खाल, धुंला टोलको अभिलेख, सम्वत ८१९ (खनाल, ल.म.) शकोदेश (वज्रयोगिनी मन्दिरको दायाँ भित्ताको अभिलेख, सम्वत ८४५(राजवंशी, वि.सं. २०२०), सकोचंगु (वज्रयोगिनी मन्दिरको अगाडिको भित्ताको अभिलेख, सम्वत ८४९ (वज्राचार्य ७ श्रेष्ठ, वि.सं.२०३७), शंखरापुरि (सम्वत ७९५) (राजवंशी, वि.सं. २०२०), साखु (भवालापुलको सडकछेउको शिलापत्र सम्वत १८९७ (Sharma, 2016), (ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिर, शिलापत्र, वि.सं. २०५५ (Sharma & Shrestha, 2016), (मानवस्रोत विकास अनुसन्धान केन्द्र पुस्तकालय, क्रमसंख्या २४, सम्वत, १८७९, अभिलेख नं ५८३), साषु (मानवस्रोत विकास अनुसन्धान केन्द्र पुस्तकालय, क्रमसंख्या २, सम्वत १८६३, अभिलेख नं ७९७, सम्वत १८६२, क्रमसंख्या ३, अभिलेख नं ९३८, क्रमसंख्या ६, सम्वत १८६४, क्रमसंख्या ७, सम्वत १८६४, क्रमसंख्या ८, सम्वत १८६७, क्रमसंख्या ९, सम्वत १८६७ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म के २०१६), क्रमसंख्या १०, सम्वत १८६९ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म डीएनए १३७), क्रमसंख्या १३, सम्वत १८७६, (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या १४, सम्वत १८७६, (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या १२, सम्वत १८८२, अभिलेख नं ६५८, मानवस्रोत विकास अनुसन्धान केन्द्र पुस्तकालय, क्रमसंख्या २५, सम्वत १८८३, अभिलेख नं ११, (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या १९, सम्वत १८६९, अभिलेख नं २०, (भद्रकाली गुठी कार्यालय, सम्वत १८८९) क्रमसंख्या २१, सम्वत १८९५ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म के ८१६), क्रमसंख्या २२, सम्वत १८९८ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म के ८१३१), क्रमसंख्या २३, सम्वत १८९८ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म के ८१३०), क्रमसंख्या २४, सम्वत १९०७ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म ई २५२५१२), क्रमसंख्या २५, सम्वत १९१५ (राष्ट्रिय अभिलेखालयको माइक्रोफिल्म ई २५२५१३), क्रमसंख्या २६, सम्वत १९७३ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या २७, सम्वत १९८२ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या २८, सम्वत १९८७ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या २९, सम्वत १९८९ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३०, सम्वत १९९० (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३१, सम्वत १९९१ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३२, सम्वत १९९१ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३३, सम्वत १९९२ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३४, सम्वत १९९३ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३५, सम्वत १९९५ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३६, सम्वत १९९७ (भद्रकाली गुठी कार्यालय), क्रमसंख्या ३८, सम्वत १९९८ (भद्रकाली गुठी कार्यालय) (Sharma & Shrestha, 2016), साँको ज्योतिर्लिङ्गेश्वर मन्दिर नजिकैको

भागेश्वर मन्दिरको पर्खालको (सन् १३३२), शिलापत्र, सालखा टोल, सम्बत १५४ (Sharma & Shrestha, 2016) उल्लेख भएको देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

Sharma, D. R., & Shrestha, T. B. (2016). *Sakhu historical and cultural heritage*. Centre for Nepal and Asian Studies, Tribhuvan University.

Shrestha, B. G. (2012). *The sacred town of Sankhu: The anthropology of Newar ritual, religion and society in Nepal*. Cambridge Scholars Publishing. <https://books.google.com/books/hlÖen&lrÖ&idÖ9EwsBwAAQBAJ&oiÖfnd&pgÖPR7&dqÖsankhu&otsÖfjddboOUHd&siÖujt50eIcCzEDOVMYbpfaw6gFzyU>

खनाल, मोहनप्रसाद, (ल.म.). *मध्यकालीन अभिलेख*. नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

राजवंशी, शंकरमान, (वि.सं. २०२०). *भक्तपुर-शिलालेख-सूचि*. वीर पुस्तकालय ।

वज्राचार्य, धनवज्र र श्रेष्ठ, टेकबहादुर, (वि.सं. २०३७). *शाहकालका अभिलेख*. नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

श्रेष्ठ, बालगोपाल, (ने.सं. ११३९). *भ्रीगु सको देय*. भाषा साहित्य मुंज्या खल ।